

Жана Пенчева*

МЪЧЕНИЯТА НА ГРЕШНИЦИТЕ В МОНУМЕНТАЛНАТА ЖИВОПИС НА ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Zhana Pencheva

THE TORTURE OF SINNERS IN THE MONUMENTAL PAINTING OF SOUTHWESTERN BULGARIA

Abstract: The article deals with the scenes of “Torture of Sinners” in Blagoevgrad churches: “St. Elijah” in the village of Selishte, “St. Dimitar” in the village of Palat, “Nativity of the Virgin Mary” in the village of Velyushtets and “St. St. Constantine and Helena” in the village of Krustiltsi. These temples were painted by the later representatives of the Bansko Art School Mihalko Golev and Dimitar Sirlishtov and their assistants in the last decades of the XIX and the first decade of the XX century. The analysis reveals a peculiar panorama of human sins and punishments that reflect both the development of Christian ethics and the state of modern social and spiritual life of society.

Keywords: church; murals; sin; punishment

Мъченията на грешниците са част от дидактичните теми, широко застъпени в монументалната живопис на Югозападна България през втората половина на XIX и в началото на XX век. Предложени за разглеждане в настоящата статия са църквите: „Св. Димитър“ в с. Палат (1857 г.), „Рождество Богородично“ в с. Велювец (1858 г.), „Св. Илия“ в с. Селище (1862–1864 г.) и „Св. св. Константин и Елена“ в с. Кръстилци (втората половина на XIX век). По своя архитектурен вид те са трикорабни псевдобазилики. Стенописите, свързани с коментираните сюжети, са изографисани от късните представители на Банската художествена школа Михалко Голев, Димитър Сирлешов и техните екипи: „Св. Димитър“ в с. Селище през 1889 г., „Св. Димитър“ в с. Палат през 1909–1910 г., „Рожд. Богородично“ в с. Велювец през 1910 г. и „Св. св. Константин и Елена“ в с. Кръстилци през 1910 г. Тези храмове са обединени в живописната декорация от големите размери на посочените нравствено-поучителни сцени и от мястото им в иконографската програма – разположени са под емпорията, на част от южната и северната стена, както на цялата западна стена.

В иконографските програми от поствизантийския период грешниците присъстват в композицията *Страшния съд*. От средата на XIX век особено популярни сред българското общество са илюстрациите на наказанията на прокълнатите, известни в нашата историография като *Мъчения на грешниците в Ада*. Първоначално те се обособяват в отделен регистър и са разположени под композицията *Страшния съд*.

Визуализацията на тези сцени се свързва с указанията в запазените зографски наръчници – ерминиите. Според тях в композицията *Страшния съд* се поставят следните грешници: убийци, крадци, изроди, антихристи, блудници, мъчители и магистрати. Също така евреите, особено

* **Жана Пенчева-Маркова** – ас., д-р в ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград, e-mail: jana@abv.bg

книжниците фарисеи¹. Много популярни през Възраждането са *Ермините* на Дичо Зограф, публикувани от Ас. Василиев. В тях са описани петнадесет вида грешници. Ще ги цитирам, защото са изключително важни за разглежданата тема: неизповяданите, хулниците, клеветниците, суетните (фудулите), разбойниците, лъжците, човекоубийци и предатели, блудници, сребролюбци, отречени от Христа, *тези, които преорават чуждо място*, потурчили се, магьосници и баячки, „тези, които играят, а дявол напред ходи пред тях (води хорото)“, *кой спи в празник или срещу неделя*, воденичар. Представянето на наказаните в Ада Дичо Зограф завършва с изречение: „От всякакви лоши работи, що е сгрешил човек, трябва да го нарисуваш в ада“².

Църквата „Св. Илия“ в с. Селище вероятно е моделът, който се следва по-късно в стенописната декорация на разглежданите храмове. В интериорното пространство прокълнатите са разположени в два реда по протежение на част от южната, западната и част от северната стена. Най-многобройните сцени са с представители на греховния начин на живот – 25. С посочените грехове са наказани 21 мъже и само 4 жени. Това са: млекоберец (мъж), „кой батарисват църковни пари“ (мъж), „кой не слуша майка баща“ (мъж), коджабашия (мъж), механджия (мъж), воденичар (мъж), овчар (мъж), „кой дума в църква (жена), „кой работи в неделя“ (мъж), еретик (мъж), прелюбодеец (мъж), обяжач (мъж), сребролюбец (мъж), преслушник (мъж), самоубиец (мъж), „кой ходи по магий“ (жена), предател (мъж), лъжец (мъж), магесница (жена), пияница (мъж), душегубец (мъж), крадец (мъж), жена блудница (жена), житоберец (мъж) и гордост (мъж).

В хронологически план следващите три храма са украсени със стенописи в изключително кратък период 1909–1910 г. и това, както и съседното им териториално разположение, оказва влияние върху избора на близки иконографски решения.

Мъките на грешниците в „Св. Димитър“ на с. Палат са разположени отвътре, на западната и частично на северната стена. В северния дял на западната стена са изобразени пана с: немилостив (мъж), идолослужител (мъж), завистник (мъж), гордост (мъж), а от дясната: светотатец (мъж), чревоугодник (мъж), пияница (мъж), набедник (мъж), сребролюбец (мъж), „отчаян, не ходи на черква“ (мъж), еретик (мъж), прелюбодеец (мъж), крадец (мъж), магьосница (жена). Общият брой на сцените е 16, от които само магьосницата е жена.

В „Рождество Богородично“ на съседното село Велювец отвътре на западната стена са разположени 8 сцени с наказания на грешниците: черковен крадец (мъж), „отчаян, не ходи на черква“ (мъж), завистлив (мъж), душегубец (мъж), пияница (мъж), сребролюбец (мъж), блудница (жена) и магьосница (жена). Престъпленията са свързани с 6-има представители на мъжкия пол и 2 с женския.

И последната църква с този сюжет е „Св. св. Константин и Елена“ в с. Кръстилци. В храма са представени 10 сцени с наказанията на грешниците: „кой не ходи на черква“ (мъж), прелюбодеец (жена), гордост (жена), завистник (мъж), пияница (мъж), магесница (жена), крадец (мъж), душегубец (мъж), жена блудница (жена) и „жена, която се черви“ (разположена на стълбата към емпорията и определено насочена към женската част на християнското население). Интересното в този храм е равнопоставеността на мъжете и жените грешници – по пет престъпления.

Ще представя различните *Наказания на грешниците в Ада* според запазените сцени в разглежданите храмове. Централно място сред наказанията на християните в отделно на хората, които се занимават с магия. Християнската доктрина отрича и наказва пасомите, които са упражнявали тази езическа дейност, и естествено е най-разпространеното наказание да е свързано с магьосниците. Врачката (чародейката) широко присъства в българската социална действителност и това провокира обособяването на отделни сцени с греховете и наказанията на този вид магическа дейност. Във всички храмове от разглеждания регион този сюжетът е илюстриран в декоративната украса. В региона е запазена и уникалната сцена *Магьосница дои дявола* в селата Лешко и Палат. Наказаните врачки и водещите болни при тях обикновено са жени – във Велювец, Кръстилци, а както вече споменахме, в Селище са визуализирани в две сцени. Аналогична сцена с изобразяването на самата магьосница и жените, които използват нейните услуги, откриваме единствено в

¹ Василиев, А. Социални и патриотични теми в старото българско изкуство. София, 1973, с. 20.

² Василиев, А. Пак там, с. 22–23; Василиев, А. Ерминии: Технологии и иконография. София, 1976.

нартиката на католикона на Рилския манастир. Първите прокълнати, попадащи в огнената паст на Ада, са „магьосницата и тя, които идват при тях“.

Зографите в разглеждания регион оформят още две наказания на грешници, които с магически действия се стремят да вземат чуждото богатство. Това са сцените от храма в с. Селище – „житоберец“ и „млекоберец“, които са уникални за българското етническо пространство. Наказаните са мъже, които са представени по един и същ начин. Те висят с главата надолу в огнените пламъци с разперени ръце и крака, а два дявола с тризъбец ги тикат в огнения ад. Подобни сцени с бродници е представил единствено Ас. Василиев в с. Хотница³.

Широко представени в иконографските програми през Възраждането се наказанията, свързани с професионални престъпления. В голямата си част тези престъпления са дадени обобщено и сцените са придружени с надпис „крадец“. В българското общество са практикувани различни наказания за тях. Анализът на запазените стенописи показва, че по този начин те са представени в близките села Палат, Кръстилци и Селище. В с. Палат грешникът е вързан за ръцете и краката и виси в пламъците, а в с. Кръстилци крадецът е мъж на средна възраст, изправен в огнената стихия. За разлика от тези сцени, в с. Селище крадецът е възрастен мъж с побелели коси и брада, разположен по диагонал на сцената, с разперени ръце и крака. Във всички сцени дяволи с копия или вили (Кръстилци) ги блъскат в огнените пламъци. Душевното състояние на крадците се подчертава от израза на лицето: извити вежди, сбръчкато чело и широко отворени, ужасени очи. Анализът на предложените сцени показва, че липсва единна иконографска схема за предложените наказания на крадците. Към тази група от грешници трябва да се причисли и „обяжача“ от Селище, който според мен (без да съм абсолютна сигурна в тълкуването) е човек, който използва незаконно чужда земя или имот. Характерно за прокълнатите, злоупотребяващи с професията си, в българското изобразително изкуство през XIX век е изработването на единен иконографски тип, а именно те да бъдат представяни с оръдията на техния труд: воденичарите – с воденичния камък, терзиите – с ножиците, бакалите – с кантар, механджиите – с буре. Първоначално тези нарушители са част от *Страшния съд*, но в разглежданите храмове единствено в иконографската програма на Селище е включена тази композицията, без персонификация на грешниците, а в Палат е запазена само горната част на сцената и тя не може да се използва при анализа.

Воденичарят е един от най-разпространените визуални образци на грешници в българската възрожденска иконография. Задължително един от персонажите, които водят дяволите в Огнената река, са воденичари. Обикновено те са част от вързаните със синджир грешници. В българската иконография през Възраждането се оформят два иконографски типа. В първия тип воденичарят е един от грешниците в самата композиция *Страшния съд*. Представен е като мъж, приведен под тежестта на воденичния камък. По този начин присъстват в композицията *Страшния съд* в Селище⁴. Според втория тип воденичарят е представен в отделен регистър от *Мъките на грешниците в Ада*. Това е фигура на мъж вързан за ръцете и краката, висящ над огнените пламъци, а на врата му е поставен тежкия воденичен камък.

Следващият престъпник е механджията (кръчмар). В иконографската схема той е представен предимно с голямо буре, вързано със синджир за врата му. Грешникът е приведен под тежестта на товара, а дявол го подкарва към Ада. Първоначално кръчмарят е част от групата на водените от дяволите нарушители в Огнената река в композицията *Страшния съд*. В разглеждания регион този сюжет е част от паната с *Мъките на грешниците*. Такива са стенописите в село Селище.

Друг злоупотребяващ със своята професия е терзията (шивач). В иконографската програма той е показан, с висяща на врата му огромна ножица и други шивашки инструменти. Характерно за този вид наказание е по-късното му оформяне спрямо голяма част от другите нарушения. Това се дължи на факта, че терзиите като занаят и снафска организация са свързани с развитието на възрожденските процеси. Това естествено оказва влияние и при опитите за нарушаване на регламентираните от османската власт задължения. Такава сцена е изобразена в храма на село Кръстилци.

³ Василиев, Ас. Социални, с. 40.

⁴ Василиев, А. Социални, № 17, 24, 26, 38, 44, 48, 52.

Следваща група наказания са свързани със злоупотреба с административната власт. В разглеждания регион много интересна е сцената от с. Селище, където във вечния огън се намира коджабашията, а именно – приведен на две гол мъж (*Обр. 1.*). В системата на османската администрация позицията е равнозначна на селски кмет или старейшина на общността. Коджабашията е наказан, защото е злоупотребявал със своето служебно положение. Поради това на врата му са окачени със синджир книги. Вероятно това са данъчни книги, според които обикновените християни са натоварвани с много по-високи данъци. Това изображение много ясно показва, от една страна, възможностите за лично облагодетелстване при използването на облагите на административната власт, а от друга – засиления процес на социална диференциация в българското общество през 80-те години на XIX век.

Следваща група прокълнати са злоупотребяващите с религиозните си задължения. Най-често са изобразявани и грешниците, които *спят и не ходят на църква*. Църковните настоятелства и особено църковните епитропи обръщат голямо внимание на поведението на миряните в храма. Един от моделите на иконографията на тази сцена е следният: дадени са мъж и жена, легнали в легло и завити с дебела завивка. До главите и краката им има по един дявол, който маха с ветрило, за да могат да продължават необезпокоявани своя сън. За това наказание на грешниците през Възраждането е изработен иконографски модел, но късните бански зографи не са го интерпретирали по посочения начин. Фигура на прокълнат, потопен до кръста в огнената стихия, е нарисувана само в с. Кръстилци.

Значителен брой материали в българската литература и възрожденския печат се отнасят до спазване на църковните норми. В с. Селище са запазени две сцени, илюстриращи отделни нарушения, които също в досегашните си проучвания не съм открила в други региони. Едната от тях е: *кои думат в църквата*. Вероятно това е голям проблем сред женското население, поради факта, че още през втората половина на XVIII век Йосиф Брадати разглежда в поучително слово как жената трябва да стои в църква⁵. В предложеното изображение е показана жена, която се е хванала за главата и си скуби косите. Друг съществен грях е работата в неделя. През Възраждането неделята се оформя като християнски празник⁶. По време на неделната литургия дюкяните, магазините, дори и кръчмите трябва да са затворени, да не се работи на полето. За да се утвърди неделята като празник през 40–50-те години на XIX век, неделният пазар в градовете и големите села е преместен в друг ден на седмицата, за да могат християните да се отдадат на църковните ритуали. Към средата на века неделята се утвърждава като част от новата празнична система. Поради тази причина нарушителите в с. Селище са наказани чрез мъките в Ада. Двете уникални сцени *Кои думат в църквата* и *Кои работят в неделя* са нарисувани доста схематично и са разположени на основно комуникативно място – около западния вход на храма.

За дълъг период от време българите в църковно отношение са под юрисдикцията на Цариградската патриаршия. В голямата си част висшият клир (патриарх, митрополити и епископи) е гръцки и не полага големи усилия за правилното функциониране на енорийските храмове. Поради тази причина няма регламентиран сигурен защитен механизъм срещу злоупотребите с църковно имущество. Управлението на църквата е в прерогативите на църковната община, но липсва сигурен и действащ механизъм за наказания при злоупотреби. Църковните имоти се управляват от църковни епитропи, излъчвани от църковните настоятелства. Обикновено това са най-имотните хора в селищата (чорбаджии и търговци), често ктитори и дарители на православните храмове. Българското общество, славещо се със своя строг морал, използва и визуалните средства, за да порицае този голям грях, и неслучайно този тип престъпници също получават адекватно наказание в Ада. В с. Селище надписът над този грешник е показателен: „кой батарисва църковни пари“, а в с. Велювец е наречен църковен крадец (*Обр. 2.*). Техните изображения не се различават от представянето на другите грешници.

⁵ Старобългарска литература. Т. 2. София, 1982, с. 291–292; Гавраилова, Р. Колелото на живота. София, 1999, с. 270.

⁶ Пенчева, Ж. Православните християнски храмове в Централна Стара планина през епохата на Възраждането. Благоевград, 2014, с. 337–338.

В православната традиция се спазват седмични и годишни пости. Църковната институция и българското общество (създадените общини) се отнасят изключително строго към нарушителите на постите. Те са заклеймявани, наказвани са с епитимии, а често – и изключвани от българското общество. В разглеждания регион различаваме наказания на християни, които не спазват седмичния и годишния пост. В главната църква на Рилския манастир (1844 г.) е голямата сцена на тайноядеца и какво наказание го очаква в Ада⁷. В региона този грях има различни наименования, като в с. Палат е наречен чревоугодник.

Вероотстъпниците са еретиците и идолослужителите. В голяма част от запазените стенописи при мъченията на еретиците се възприема този тип иконография – те са наказани на вечни мъки по същия начин, както е загинал пророк Исай – разрязване на тялото на две части с трион. В с. Палат са показани тези грешници – полуголи мъже, изправени с разперени ръце в огнените пламъци – и са наречени идолопоклонници. В с. Селище сцената с мъченията и смъртта на пророк Исай е разположена непосредствено до *Мъките на грешниците*, което показва основния сюжет, откъдето произтича и този тип наказания.

Най-значителен брой са греховете, свързани с нарушаване на общочовешките морални норми. Такива са: сребролюбци, пияници, лъжци, предатели, разбойници, преслушник, бледословец, хулник, клеветник и набедник, самоубиец, убийци. Алчността, скъперничеството, сребролюбието са един от *Седемте смъртни греха*. Поради това наказанията за тях намират широко разпространение в българското общество и те са едни от най-често поставяните грешници в огъня на Ада. Почти във всички разглеждани селища тези грешници присъстват сред наказаните – Селище, Велювец, Палат (*Обр. 3.*). Предателите са морална категория, с която се обозначава едно изключително негативно явление в човешкото общество. Поради тази причина не е изненада включването им сред наказаните грешници в част от стенописите в Селище. Убийците са друга категория и могат да се разглеждат като големи престъпници, поради факта, че посягат на живота на други хора. Според християнската етика единствено Бог дава живот и също така единствено той може да го отнема. Заради това престъпление убийците са наказвани с вечни мъки в Ада. В по-голяма част от стенописите в региона те носят названието душегубци – Селище, Велювец и Кръстилци. Липсва единна иконографска схема за тяхното представяне. Убийците подлежат на наказания от страна на османската власт, защото тези деяния са престъпления и задължително се санкционират. Лъжците са морална категория и присъстват сред прокълнатите в Ада. При проучването на църкви в региона откривам този тип грешници в Селище. При тях също няма единна иконографска схема за визуализация. Клеветниците са етична, но и социална категория. В с. Палат този грешник е наречен набедник (*Обр. 4.*), което означава набеждаване на някого в неща, които не е извършил. В храма на село Селище присъстват грешник с названието преслушник, като в сцената е изобразен мъж.

Употребата на алкохол според Р. Гаврилова не се възприемала от българите като порок и изобщо като нещо осъдително⁸. Но злоупотребата с алкохолни напитки се осъжда от страна на българското общество. Пиянството е отрицателно явление сред част от българското общество и визуалните изображения в църквите засилват ефекта от порицанието на този грях. Зографите акцентират на атрибута на техния грях – известната в народната култура „чашка“. Почти във всички селища от разглеждания регион на Югозападна България тези мъже грешници са поставени във вечните мъки на Ада – и в четирите селища Селище, Палат, Велювец, Кръстилци. Навсякъде са изобразени мъже, но никъде жени, което навежда на мисълта, не страдат от този порок.

Самоубийците са изключвани както от обществото на живите, така и на мъртвите в християнската традиционна практика. Хората, които посегнат на живота си, нямат място дори в християнските гробища – за тях не се извършва заупокоен ритуал, погребват се извън християнските гробища (извън осветената земя). В разглеждания регион намирам само един случай на посочения грях в с. Селище. Близки до тази социална категория са отчаяните, които според християнския морал също нарушават основни догматични постулати. На този грях в християнската етика

⁷ Василева, А. Социали, № 58.

⁸ Гаврилова, Р. Цит. съч., с. 303.

се противопоставя трудолюбието. В два от разглежданите храмове – в съседните села Велющец и Палат са показани грешници, а надписът над сцената гласи: „Отчаян, не ходи на черква“ и недвусмислено ни препраща към самоубийците, които са отчаяни от своя живот (*Обр. 5*). Отчаянието и самоубийството са наказвани строго от християнската църква и поради това сцената намира място сред изображенията на *Мъките на грешниците в Ада*.

Нарушителите на семейния морал са прелюбодеи, блудници, неуважаващи родителите (баща и майка), суетните, които се „червят и белосват“ (използват гримове и се увличат от съвременната мода). Прелюбодеите са християни, изневеряващи на своите съпрузи. Това е един от най-тежките грехове – прелюбодейството се забранява в седмата от *Десетте Божии заповеди* и влиза в състава на оформените по-късно *Седем смъртни гряха* като похот. В българската иконография грешниците могат да бъдат както мъже, така и жени. Много често народните майстори изобразяват прелюбодейките като изключително красиви жени. Като жени грешници са изобразени в село Кръстилци (заедно с мъже), а в Селище, Палат, Кръстилци са само жени.

Блудството според християнската доктрина е незаконна връзка между мъж и жена и поради това е един от най-осъжданите пороци. За блудниците се употребяват още названията развратници, покварени и те са отхвърляни от обществото. Във визуалните интерпретации на блудници по-често са представени жени (*Обр. 6*). Тази предпоставеност може да се търси още в началото на християнската религия и изградения образ на Мария Магдалина като блудницата, която Христос върнал в правия път. Блудството е един от най-порицаваните грехове. Обикновено в българската иконография това са жени, които се гърчат в огнени пламъци, около телата им се увиват змии, а те си скубят косите. Поръчители и зографи от този край виждат и оценяват тези визуални образи и ги включват в *Мъченията на грешниците*. В стенописите са изобразени жени блудници в Селище, Велющец, Кръстилци, за разлика а от други селища – мъже блудници (Долен, Тешово и Рила).

Строгий християнски морал и запазването на голямото патриархално семейство през Възраждането са традиционни за българското общество. В края на XIX век и началото на XX век започват процеси на разпадане на патриархалната структура и образуването на малки съвременни семейства, състоящи се от родители и техните деца. Вероятно това е една от причините в храма на с. Селище да се визуализира като грях и наказание липсата на уважение към родителите, особено към бащата (най-възрастния мъж в семейството). Неговият авторитет и почитта към него са морална норма в българското общество през разглеждания период. Изобразен е млад мъж, а придружаващият надпис е особено красноречив: „Кой не слуша майка баща“.

Гримирането, модното облекло и въобще каквато и да била суетност се извън традицията на българското общество. Според народния мироглед и естетика критерий за красиво е естествената хубост. Визуален израз на това негативно отношение е сцената от *Мъките на грешниците*, където е изобразена млада жена, на която дяволът ѝ държи огледалото. Такива сцени намираме в отделни храмове от региона на Югозападна България – Чуриловския манастир, „Успение Богородично“ в град Петрич и „Св. арх. Михаил“ в с. Лешко. В „Св. св. Константин и Елена“ на с. Кръстилци тази назидателна сцена е отделена от мъченията на другите грешници и е разположена на стълбата, водеща към емпорията, откъдето минават за служба всички жени (*Обр. 7*). На нея е представена млада жена в народна носия със син сукман и червена престилка, която се черви, а отляво дяволът ѝ държи огледалото. Около тялото на жената е увита змия, която я захваща за лицето. Големината на сцената и ярките ѝ цветове са изключително въздействащи. Дори днес, след толкова години, тя притежава изключително емоционално въздействие върху посетителите.

Част от греховете са визуален израз на *Седемте смъртни гряха*, основни морални категории в християнската догматика. Това са: похот (блудство, похотливост), чревоугодие, алчност (скъперничество, сребролюбие), леност (отчаяние), гняв, завист и горделивост (високомерие). Част от тях разгледахме, но ще се спрем на немилостиви, завистливи и горделиви (*Обр. 8*). Тези грехове са противопоставени на основни добродетели, които се изграждат в обществата през различните етапи от развитието на християнството. Немилостивостта е противоположната страна на основна добродетел в християнска етика, а именно милосърдието. Според християнския канон милосърдието е в основата на спасението на всички хора от волни или неволни прегрешения. Поради тази

причина немилостивите са поставени в Ада, обречени на вечни мъки. Такива сцена е запазена в църквата в село Палат, като грешник е изобразен мъж, тикан от дяволи в огнените пламъци. Завистта е категория от християнската етика и един от *Седемте смъртни гряха*. Този грях се противопоставя на такива добродетели като любов и добродушие. Изобразен е като фигура на мъж в църквите на близките села Велювец, Палат, Кръстилци, което говори за използването на един и същ модел. Гордостта е категория в християнската етика и един от *Седемте смъртни гряха*, противоположна на смирението и скромността. В голяма част от надписите на изображенията е известен като „гордост“ – Селище, Палат, Кръстилци. Обикновено горделивите са мъже и само в с. Кръстилци от разгледаните паметници е млада жена.

От анализа на посочените паметници в Югозападна България се вижда, че поръчителите и зографите са изобразили 34 различни типа грешници, които са обречени на вечни мъки в Ада. Те са представени в 59 сцени, което е една/трета от наказаните грешници от проучваните храмове в Югозападна България⁹. В целия регион се откриват само още 10 други престъпления, които не са изписани в разглежданите църкви. Прокълнатите са изобразени еднотипно – завързани в огнените пламъци и тикани от дяволи с тризъбци. Най-многобройни сред тях са грешниците, които са нарушили общочовешки етични норми. Това са грабители, сребролюбци, пияници, лъжци, предатели, убийци, преслушници, клеветници, набедници, самоубийци. Част от тези грехове са кодифицирани от християнското и мюсюлманското право като престъпления и съответно за тях се носи съдебна отговорност (напр. убийците, разбойниците, предателите). Една голяма част от нормите са залегнали в християнската етика. Включени са в *Десетте Божии заповеди*, които Мойсей е получил от Бога, а с развитието на догматиката, са част от *Седемте смъртни гряха*.

Три от греховете, които са част от в християнската етика, получават широко разпространение в разглеждания регион на Югозападна България през втората половина XIX и началото на XX век. Това са: горделиви, немилостиви и завистливи. Наред с традиционните прелюбодейци и блудници, както и неуважаващите родителите си, е и наказваната новопоявила се суетност сред женската част на обществото. На следващо място са грешниците, злоупотребили със своята професия. Често те са отбелязани с обобщеното понятие – крадци. В голяма част от анализирания сцени са конкретизирани различните кражби: крадец овчар, обяжач (ползва чужда земя), терзия, воденичар, механджия (кръчмар), бакалин. Следваща група грешници са злоупотребилите с религиозните си задължения. Сред тях най-популярни са *хората, които спят и не ходят на църква*, следвани от нарушаващите постите – чревоугодници. По-рядко се срещат черковните крадци, говорещите по време на църковните служби и тези, които не спазват неделята като празничен ден. Сред наказаните в Ада са хората, които злоупотребяват с административната си власт. Такъв е образът на коджабашията в Селище. Към магьосниците трябва да се прибавят житоберците и млекоберците. Важно място заемат вероотстъпниците, еретиците и тези българи, които заменят християнската с мюсюлманска вяра.

Интересно е съотношението между жените и мъжете грешници. Като се базирам на библейската литература и на тенденцията в запазените дамаскини и сборници със смесено съдържание¹⁰, очакванията ми бяха за превес на женската част сред грешниците. Стенописите в посочените храмове обаче показва обратна тенденция – броят на мъжете грешници няколкократно превишава броя на жените грешници. Най-значителен е техният дял в Кръстилци – 5 (прелюбодейство, гордост, магьосничество, блудство и *жена, която се черви*); в Селище са 4 (*кой дума в църква*, магьосници и *жена, която ходи по магши*, и жена-блудница); във Велювец са магьосниците и блудниците, а в Палат – само магьосниците. За жените са запазени традиционните библейски грехове – магьосничеството и блудството, като към тях се прибавят само още 5 гряха, свързани с нежната част на обществото. Изразено в цифри това са пет пъти по-малко изписани в храмовете жени грешници. Наказанията на грешниците обикновено са свързани с обществената сфера, където през възрожденската епоха присъствието на жените е значително ограничено. Жените грешници често са представени в огнените пламъци на Ада, като допълнително телата им са увити в змии.

⁹ Пенчева, Ж. Между греха и наказанието. София: Св. Георги Победоносец, 2020.

¹⁰ Петканова, Д. Дамаскините в българската литература. София: БАН, 1965.

Не може да се твърди, че начин на изобразяване общовалиден, защото понякога и мъже грешници са полазени от змии. Връзката на жената със змията може би идва от библейското изкушение на змията и прегрешението на първата жена, което довежда до Грехопадението и Изгонването от Рая.

Мъченията на грешниците са визуален образ на българското общество през XIX и в началото на XX век. В тях са включени всички аспекти от живота на българите. Както вече посочихме, най-голям обем са наказанията, които третират нравствени аспекти от всекидневието, което прави разгледаните визуални образи много лесни за усвояване от всички християни, без оглед на възраст, културно-религиозно ниво на образование и социално положение. *Мъченията на грешниците* са своеобразен визуален морален кодекс на българското общество през разглежданата епоха.

В иконографската програма на *Мъченията на грешниците* липсва точен тип в изображенията на отделните нарушители. Обикновено се представя фигура на грешник (мъж или жена), гола и до кръста в огнените пламъци на Ада. Често в иконографската схема тя е придружена от един или повече дяволи, които я тикат (блъскат) в огнените пламъци. Единствено различими са наказанията на грешниците, които злоупотребяват със своите професии, поради факта, че те са представени с оръдията на техния труд и грях. Еретиците и идолопоклонниците са представени с наказание, аналогично на наказанието на пророк Исая, а именно два дявола ги разрязват на две половини. Този иконографски тип обаче не се е наложил сред всички зографи, за което откриваме неоспорими доказателства.

От анализа на предложения материал се налагат няколко заключения. Основното е, че поради еднотипността на изображенията на *Мъченията на грешниците*, те са съпроводени с надписи, които насочват към съответния грях. Поради тази причина, когато не са запазени надписи или те са трудно четими се затрудняват тълкуванията. Сред наказанията на грешниците в Ада присъства голямата тема за страха от предопределението на съдбата на отделния човек в „оня свят“, стояща пред всеки християнин. Тя е широко застъпена в западната католическа и протестантска култура, която с разширяващите се контакти през Възраждането навлиза и в българската иконография.

ЛИТЕРАТУРА

- Василиев 1973:** Василиев, А. Социални и патриотични теми в старото българско изкуство. София: Български художник, 1973. [**Vasiliev 1973:** Vasiliev, A. Sotsialni i patriotichni temi v staroto balgarsko izkustvo. Sofia: Balgarski hudozhnik, 1973.]
- Василиев 1976:** Василиев, А. Ерминии. Технологии и иконография. София: Септември, 1976. [**Vasiliev 1976:** Vasiliev, A. Erminii. Tehnologii i ikonografia. Sofia: Septemvri, 1976.]
- Гаврилова 1999:** Гаврилова, Р. Колелото на живота: Всекидневието на българския възрожденски град. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1999. [**Gavrilova 1999:** Gavrilova, R. Koleloto na zhivota: Vsekidnevieto na balgarskia vazrozhdenski grad. Sofia: UI Sv. Kl. Ohridski, 1999.]
- Пенчева 2014:** Пенчева, Ж. Православните храмове в Централна Стара планина през епохата на Възраждането: Дисертация. Благоевград, 2014. [**Pencheva 2014:** Pencheva, Zh. Pravoslavnite hramove v Tsentralna Stara planina prez epohata na Vazrazhdaneto: Disertatsia. Blagoevgrad, 2014.]
- Пенчева 2020:** Пенчева, Ж. Между греха и наказанието. Дидактични теми от българската християнска монументална живопис. Под печат. [**Pencheva 2020:** Pencheva, Zh. Mezhdhu greha i nakazaniето. Didaktichni temi ot balgarskata hristiyanska monumentalna zhivopis. Pod pechat.]
- Петканова 1965:** Петканова, Д. Дамаскините в българската литература. София: БАН, 1965. [**Petkanova 1965:** Petkanova, D. Damaskinite v balgarskata literatura. Sofia: BAN, 1965.]
- Старобългарска 1982:** Старобългарска литература. Т. 2. София, 1982. [**Starobalgarska 1982:** Starobalgarska literatura. Т. 2., Sofia, 1982.]